
М'ЯЗОВА І.Ю.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри психології
Київського міжнародного
університету

ТЕОРІЇ ГУМОРУ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті здійснюється порівняльний аналіз теорій та концепцій гумору. Підкреслюється їх філософська і психологічна складова.

Ключові слова: гумор, сміх, комічне, жарт, дотепність, несумісність, особистість.

В статье дается попытка сравнительного анализа теорий и концепций юмора. Подчеркивается их философская и психологическая составляющая.

Ключевые слова: юмор, смех, комическое, шутки, остроумие, несовместимость, личность.

In the article is comparative analyzed theories and concepts of humor. Also is underlined their philosophical and psychological components.

Keywords: humor, laughter, comic, joke, wit, incompatibility, personality.

Гумор та сміх є невід'ємною частиною соціального буття людини. І в дослідженнях гумору та комічного загалом дослідники виокремлюють два напрямки: класичний, або філософський, та психологічний, що спирається на дослідження конкретних наук про людину. У нашій статті спробуємо дати короткий аналіз теорій та підходів до гумору, а також сформулювати їх суперечності. Водночас, досить складно виокремити один з напрямків як головний або єдино вірний. Всі теорії вивчають один і той же комплексний

об'єкт з різних боків і їх висновки можна вважати рівнозначно вірними. Більше того, теорії перекликаються одна з одною, але в різних ситуаціях на перше місце за пояснювальною силою виходять різні теорії.

Ще у 1970-х роках низка західних вчених нарахували більше ста типових теорій гумору. Пізніше американська дослідниця П.Кейт-Шпігел об'єднала їх у вісім категорій, в кожній з яких гумор мав певне підґрунтя: біологічне, психоаналітичне, перевагу, невідповідне дійсності очікування, несподіване рішення,

© М'язова І.Ю., 2012

алегоричність, заспокоєння, конфігуративність [1]. Але стандартними більшість західних дослідників викремлюють три основних групи підходів до вивчення гумору: теорії зверхності або переваги (superiority), теорії невідповідності або змішування понять (incongruity) й теорії полегшення (relief).

Перша група теорій, теорії зверхності, говорять про те, що смішне знаходиться у почутті зверхності над чимось або в подоланні перешкод, агресії, або нападу на певний об'єкт. Сміх виникає тоді, коли ми відчуваємо себе не такими нещасними, слабкими, нерозумними або потворними, як оточуючі. Подібні теорії ведуть свою історію від Платона, частково Аристотеля, а також розвивалися у роботах Т.Гоббса.

Платон вважав гумор негативним явищем, оскільки це почуття ґрунтується на заздрощах та злості, в особливості сміх, викликаний невдачею інших, або жарти над нижчими за положенням. Аристотель визнавав, що у гуморі присутній злий відтінок, вважав його естетично небажаним. Водночас тих, хто сам ніколи не жартував і кому неприємні жарти інших, він вважав дикунами. В «Поетиці» (II, 1448a, 16-18, V, 1449a, 32-36) Аристотель формулює відмінності між трагедією та комедією: перша прагне зображати «кращих людей, ніж існуючі нині», а друга – гірших. Міркування Аристотеля показують певні закономірності, властиві гумору, але не дають пояснення сутності самого явища.

В XVII ст. Т.Гоббс сформулював «теорію зверхності», розвиваючи погляди Платона й Аристотеля про те, що сміх має безпосереднє відношення до досягнення зверхності над оточуючими. Оскільки людина знаходиться в постійній боротьбі за владу, і сучасні норми поведінки людей не дозволяють фізично знищувати своїх суперників, то зверхність можна виражати за допомогою інших почуттів, напри-

клад, почуття гумору та дотепності.

На його думку, сміх є вираженням раптового тріумфу і виражає не торжество суспільно-корисної перемоги над злом й недосконалістю, а нашу егоїстичну та марнославно раптову гордість від усвідомлення того, що ми самі виглядаємо благороднішими, розумнішими та красивішими за об'єкт.

Російська дослідниця М.Рюміна, досліджуючи сміх та комічне, представила власну версію «теорії зверхності». На її думку, смішне – це та «ситуація зла, що відбувається з іншими», причому «суб'єкт-спостерігач тут потрапляє якби на місце Бога» та егоїстично радіє власній безпечі. «Трагічне і комічне майже в усьому співпадають (характер ситуації та положення людини в ній), відрізняються лише точки зору» [2, с. 115.].

Теорії невідповідності стверджують, що гумор виникає внаслідок розуміння невідповідності між очікуванням слухача і тим, що відбулося, тобто одночасне існування несумісних між собою елементів. П.Кейт-Шпігель до групи цих теорій відносить ще наступні теорії:

- теорії неконгруентності – гумор виникає із зіткнення різних ідей та погано узгоджуваних одна з одною ідей чи ситуацій, що виходять за рамки звичних форм поведінки;
- теорії амбівалентності – людині буває смішно, коли вона переживає суперечливі почуття. Ця теорія, на відміну від попередньої, робить акцент на почуттях;
- конфігураційні теорії – гумор виникає, коли елементи, які спочатку здавалися не пов'язаними між собою, раптом формуються в єдину картину.

До найбільш відомих прихильників подібних ідей відносяться І.Кант та А.Шопенгауер. І.Кант писав: «сміх є емоцією, що виникає із раптового перетворення напруженого очікування в ніщо. Саме це перетворення, яке для розуму явне і радісне, непрямо викликає на мить живу радість»

[3, с. 352]. В дотепному жарті є щось таке, що ми спочатку сприймаємо за істину, вона має ввести нас в оману, а в наступний момент перетворитися на ніщо. В свою чергу, А.Шопенгауер запропонував «теорію абсурду». Сміх виникає із розпізнавання невідповідності між фізичним очікуванням та абстрактним уявленням деяких речей, людей або дій. Успіх у розпізнаванні абсурду, усвідомлення розбіжностей між поняттям та реальним об'єктом є, за А.Шопенгауером, причиною сміху.

Теорії полегшення або розрядки вчать, що смішне є результатом вивільнення психічної енергії, а функцією гумору є зняття стресу й напруги. Найбільш відома з цих теорій, психоаналітична, належить З.Фройд, який оголосив, що гумор дозволяє економити психічну енергію. З.Фройд виокремлював три типи гумористичних ситуацій і відповідні їм енергії, які можуть бути вивільнені через сміх:

- розрядка енергії витіснення, пов'язана з дотепністю;
- розрядка мисленевої енергії здійснюється за допомогою комічного;
- розрядка емоційної енергії відповідає безпосередньо гумору.

Дотепність, на його думку, це вираження несвідомої агресії та сексуальних імпульсів, які, як правило, стримуються. Такі жарти є вираженням лібідо. Гумор – це переживання негативних емоцій, а сприйняття смішних елементів дозволяє їх виразити. Гумор, як один зі способів розрядки, перевтілює негативні почуття в щось прямо протилежне – в джерело сміху, тому роль гумору в цьому випадку полягає у захисті людського Я, оскільки дозволяє зберігати самовладання, гідність і самоконтроль у виняткових екстремальних ситуаціях. Отже, за З.Фройдом, гумор може бути вищою захисною функцією, оскільки не ховає від свідомості ті уявлення, котрі пов'язані з нестерпним афектом. Незважаючи на знаменитість цієї теорії, вона не дає пояснення, чому

одна фраза здається смішною, а інша – ні, хоча обидві вони можуть бути побудовані на витіснених серйозних бажаннях та страхах. Більше того, теорія З.Фрейда не пояснює чому смішне супроводжується сміхом, та які є «відхилення» у авторів або оповідачів гумористичних історій.

Водночас, ідеї З.Фрейда знайшли своїх послідовників. Так, наприклад, Д.Флагел вважав, що вивільнення енергії, пов'язане з гумором та сміхом, є наслідком руйнування соціальних заборон. М.Чойсі стверджував, що сміх – це захисна реакція проти страху заборони. Людина, на його думку, за допомогою сміху долає страх перед батьком, матір'ю, владою, сексуальністю, агресією тощо. Сміх, таким чином, за своїм соціальним значенням прирівнюється до мистецтва, неврозів, алкоголізму. Інший дослідник, Е.Крис, вважав комізм не просто засобом вивільнення енергії, але й поверненням до дитячого досвіду [див. 4].

Російський дослідник О.Козінцев у монографії «Людина і сміх» систематизує різноманітні теорії, серед яких також можна виділити низку досить цікавих [5]. Так, наприклад, серед психологів та лінгвістів дуже популярною є теорія «вирішення невідповідності», наближена до теорій гештальтпсихології (Suls, 1972; Shultz, 1972). Те ж саме називають «доречною недоречністю» (Monro, 1951), «локальною логікою» (Ziv, 1984), «когнітивним принципом» (Forabosco, 1992), «логічним механізмом» (Attardo, 1994), або «псевдоправдоподібністю» (Chafe, 2007). Ця теорія стверджує, що сприйняття анекдотів та карикатур має дві стадії: спершу людина опиняється в складній ситуації, віднайшовши в тексті або малюнку деяку недоречність, а потім приходить до осянення (інсайту) – відкривається новий, прихований смисл. Когнітивні лінгвісти називають це «змінюю фреймів» (Coulson, 2001). Недоліком цієї теорії є те, що вона може бути застосована лише до анекдотів, карикатур та пев-

них ситуацій. Та існує безліч явищ, що викликають сміх, але побудовані за іншим принципом.

Найбільш суб'єктивістська теорія комічного належить Жан-Поллю: «Комічне, як і піднесене, ніколи не перебуває в об'єкті, але завжди перебуває в суб'єкті» [6, с. 135]. О. Козінцев конкретизує: «Гумор в чистому вигляді – це не що інше, як тотальне самозаперечення суб'єкта. Не одна зі сторін суб'єкта сперечається з іншою, як в разі серйозного метавідношення, а суб'єкт весь в цілому, зі всіма своїми думками, відчуттями і оцінками разом узятими, сперечається із самим собою, заперечуючи себе. Для серйозної людини самозаперечення болісне, адже воно загрожує розпадом її особистості, а людині в гумористичному настрої воно приносить лише радість. Їй нічого не загрожує, її особистість залишається у повній цілісності – просто вона на якийсь час, в грі, прикидається іншою, що дозволяє їй поглянути на себе зі сторони» і далі, «Гумор – єдине зі всіх відчуттів, яке «ніколи не мешкає в об'єкті, але завжди мешкає в суб'єктові». У цьому його унікальність. Ні про яке інше відчуття це сказати не можна, навіть якщо йдеться про сприйняття відчуттів, що походять від власного тіла, наприклад про відчуття болю або голоду. І в цьому випадку, як і у випадку з відчуттями вищої складності на зразок відчуття піднесеного, сприймаючий суб'єкт «об'єктивує» джерело відчуття, розглядає його як частину реальності. Наскільки б несхожі, навіть полярно протилежні не були людські відчуття, як би не розрізнялися вони за своєю складністю, гумор протистоїть їм всім разом узятим.

Але, якщо так, то чи правильно ми вчиняємо, називаючи гумор «відчуттям»? Строго кажучи, ні, хоча ми і не відмовляємося (через традицію) від такого слововживання. Якщо відчуття – це здатність сприймати і адекватно інтерпретувати зовнішні події, то доводиться визнати, що гумор – це

всього лише порушення такої здатності. Іншими словами, це якість, цілком властива суб'єктові, тоді як роль об'єкту в даному випадку мінімальна» [5].

В контексті нашого дослідження варто також зупинити увагу на теорії Г.Спенсера, який писав, що сильні емоційні струси призводять до накопичення надлишку нервової енергії. Хвиля енергії шукає виходу і, в першу чергу, вивільняється через ті м'язи, які через малу масу мають низьку інертність: м'язи рота, мимічні м'язи, мовний апарат, дихальну мускулатуру. Якщо цих каналів виявляється недостатньо для розрядки нервової енергії, то використовуються й інші рухові канали і все тіло починає посликуватися у судомах. Таким є механізм сміху, що викликається простими почуттями. Сміх при сприйнятті комічного Г.Спенсер пояснює по-іншому. Комічне неодмінно означає якусь несумісність, але ця несумісність повинна мати низхідний характер. Іншими словами, в комічній ситуації ми очікуємо чогось більшого, а отримуємо щось менше. Це і є низхідна несумісність. В іншому випадку, якщо замість очікуваного малого виявляється щось несподівано більше, то виникає почуття подиву від висхідної несумісності [7].

Розглянуті класифікації засновані, як правило, на виокремленні одного аспекту комічного, але при створенні теорій вчені рідко обмежуються використанням лише одного критерію. Так, В.Раскін пропонує семантичну теорію гумору, зазначаючи, що всі три групи теорій (зверхності, невідповідності й полегшення) вдало описуються семантичною теорією гумору. Згідно теорії В.Раскіна, комічний ефект виникає тоді, коли у свідомості індивіда перетинаються «два незалежних, але логічно виправданих асоціативних контексту», що призводить до «когнітивного дисонансу» та виникнення сміху – тобто до «бісоціації». В.Раскін вважає, що в основі гумо-

ристичного ефекту лежить зіткнення контекстів, а не просто мовного смислу. Сам же гумористичний ефект виникає за наступних двох умов: текст характеризується частковою або повною несумісністю; дві частини тексту протилежні в певному смислі. [8].

Ідеї В.Раскіна були доповнені іншим американським дослідником С.Аттардо, який активно дискутував з колегою і вважав, що така теорія не відноситься до суто семантичних, оскільки потрапляє в категорію «несумісності». Результатом цієї дискусії є спільна ґрунтовна монографія В.Раскіна та С.Аттардо «General Theory of Verbal Humor» (1991).

Ще одну класифікацію філософських теорій комічного запропонував польський дослідник Б.Дземідок [9]. У своїй монографії він писав, що хаос, який панує у підходах до комічного та в його термінології, свідчить про необхідність відмовитися від створення загальної теорії комічного на користь емпіричного аналізу його конкретних проявів [9, с. 34]. По-перше, він поділяє теорії комічного за значимістю для них ролі суб'єкта й об'єкта комічного. Всі концепції поділяються на об'єктивістські (в центрі уваги знаходяться об'єктивні властивості комічного об'єкту); суб'єктивістські (визначають комічне як результат суб'єктивних здібностей особистості) та реляціоністські (розглядають комічне як наслідок взаємовідносин об'єктивних властивостей об'єкта і суб'єктивних здібностей особистості).

По-друге, Б.Дземідок наводить класифікацію теорій за принципом, який визначає в них сутність комічного:

- теорія негативної якості (в психологічному плані – теорія зверхності – Аристотель, Т.Гоббс);
- теорія деградації (теорія Бейна);
- теорія контрасту (І.Кант, Г.Спенсер);

- теорія протиріччя (А.Шопенгауер, Гегель, М.Чернишевський);
- теорія відхилення від норми (Грос, Обуен);
- теорії змішаного типу або теорії перехресних мотивів (А.Бергсон, З.Фрейд).

Як було показано вище, якщо класифікувати теорії гумору, роблячи акцент на одній певній рисі, то залишиться ряд теорій, які належатимуть до кількох категорій. Тобто більшість філософів не обмежуються виокремленням єдиного критерію, а аналізують різні характеристики та властивості комічного. Тому при виділенні в теорії лише провідного принципу пояснення комічного великий об'єм цікавих ідей залишається без уваги.

Б. Дземідок для позначення принципу, найбільш істотного для пояснення комічного в певній теорії, вводить поняття мотиву і підкреслює, що для багатьох теорій характерна наявність не одного, а кількох мотивів. Він виділяє в окрему групу теорії пересічних мотивів, проте, і в багатьох «однобічних» теоріях автори не обмежуються одним мотивом. Зокрема, Б.Дземідок виокремлює наступні мотиви: мотив негативної якості, переваги, деградації, контрасту, протиріччя, відхилення від норми, а також мотив очікувань, що не виправдалися, видимості, несподіванки тощо. Аналогічно можна виокремити й інші мотиви: наприклад, мотив оригінальності, автоматизму, розрядки енергії, впливу підсвідомих уявлень [9].

Об'єднання наявних даних в не-суперечливу концепцію стає однією з найбільш актуальних проблем в теорії комічного. Запропонований Б.Дземідомом підхід, на нашу думку, дозволяє легко порівнювати різні концепції, не втрачаючи в той же час їх своєрідності, а також може бути продуктивним і для побудови нової, більш ґрунтовної та повної теорії комічного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Keith-Spiegel, P. C. *Early Conceptions of Humor: Varieties and Issues.* // J.H. Goldstein, P.E.McGhee. – *The Psychology of Humor.* NY: Academic Press, 1972.
2. Рюмина М.Т. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность. / М.Рюмина. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 320 с.
3. Кант И. *Сочинения в 6-ти томах.* – Т. 5. – М., 1966.
4. Дмитриев А.В. Социология политического юмора : Очерки / А. Дмитриев. – М. : Российская политическая энциклопедия, 1998. – 332 с.
5. Козинцев А.Г. Человек и смех. / А.Козинцев. – СПб.: Алетейя, 2007. – 240 с.
6. Жан Поль. Приготовительная школа эстетики. / Жан-Поль. – М.: Искусство, 1981. – 448 с.
7. Спенсер Г. Физиология смеха. / Г.Спенсер. – Санкт-Петербург: тип А.С.Суворина, 1881. – 20 с.
8. Raskin V. *Semantic Mechanisms of Humor.* Dordrecht, Netherlands: Reidel, 1985. – 304 p.
9. Дземидок Б. О комическом. / Б.Дземидок. – М.: Прогресс, 1974. – 223 с.